

DEWEY'İN PRAGMATİZMİ

(Hegelci ve Marxist Metafiziklerle Rol Paylaşımı İçinde)

Meriç BİLGİÇ*

ÖZET

Pragmatizm kendini tarihten gelen felsefe geleneklerinden apayrı bir yere koymak ve yeni Amerikan ulusunun yeni düşünme geleneğini oluşturmakla, bilimin önündeki tarihsel, teorik engelleri kaldırmakla, demokratik ve özgürlükçü olmakla, Marxizme karşı bir ideoloji oluşturmakla ve tarihselci metafiziklere karşı olmakla tanınır. Bu makale Dewey'nin felsefi metinlerindeki temel görüşlerini örnek alarak Pragmatizm üzerine yaygınlaşmış bu genel kanuların tam aksini desteklemektedir: Burada, Pragmatizmin sıkı bir Hegelci geleneğin devamı, Marxizme öykünen yeni-Hegelci, hatta tarihselci bir metafizik olmasının ve bu nedenle de özgürlükçü ve demokratik olmaktan çok totaliteryanizme açılan bir olanağı bünyesinde barındırmasının ve bilimin yerine pazara dönük teknolojiyi koymasının olanağına kısaca işaret edilmektedir.

Anahtar Kavramlar: *Yeni-Hegelci Pragmatizm, Bilimsel sorgulamanın Pragmatist mantığı, Pragmatist doğal ahlak, Pragmatist tarihselci monizm, totaliteryanizm.*

(Dewey's Pragmatism: In A Role Share With The Hegelian And Marxist Metaphysics)

ABSTRACT

Pragmatizm is generally known as putting itself in a totally different position than the traditions of history of philosophy, and being the thinking tradition of the new American nation, as getting rid of historical, theoretical barriers on front of sciences, being democratic and libertarian, and also known as being an anti-Marxist ideology and being against historicist metaphysics. This article signs out just the opposit positions of all these common opinions by taking into consideration some basic thoughts of John Dewey's philosophical texts: Is Pragmatism a strict succesor of Hegelian tradition, a new-Hegelian and even a historicist metaphysic that emulates Marxism, and just because of this reason, can it embody rather a possibility of totalitarianism than being libertarian and democratic, does it replace science with technology in favour of market?

Key words: *Neo-Hegelian Pragmatism, Pragmatist logic of scientific inquiry, naturalist Pragmatist morality, Pragmatist historicist monism, totalitarianism.*

* Dr., Kocaeli Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim elemanı

Dewey'in Pragmatizmi
(Hegelci ve Marxist Metafiziklerle Rol Paylaşımı İçinde)

Amerikan toplumunun, kültürünün, hukukunun, felsefesinin, insan anlayışının, kısaca Pragmatizminin diğerlerinden apayrı ve şaşırtıcı bir mantığı vardır: Her varlık ve kişi ile işlevsel konumuna bağlı sürede ve önem derecesinde ilişki kurulur, ilişkiler önceden modellenmiş hedef ve yöntemlerle net sınırlarda eyleme dökülür, başlatılır ve sonlandırılır. Bir yandan düşüncelerinin doğruluğuna sıkıca bağlı, dogmatik doğrucu, diğer yandan da doğruluğa inanmayan şüpheli olmakla doğruluk probleminin uç gerilimi altındadırlar. Bu farklılıkların tarihsel ve sosyolojik nedenleri dışında, ideolojik olarak yeni bir ulusun toplum mühendisliği ile inşa edilmesi ve bu ulusun kendi düşünme geleneğini ve ideolojisini felsefi bir asaletle ödüllendirmek, kısa geçmişini aklamak isteği de vardır. Bu doğrultuda Pragmatizm, Amerikan siyasal erkinin kendine özgü tarihsel örgütlenmesinin teorik kurumsallaşmasıdır. Pragmatizmin kurucu metinlerinde felsefe tarihine gönderimler nadiren ve örtük olarak "eskiler" gibi anılarak yapılmasının altında yeni ulusa yepyeni bir felsefe biçme düşüncesi yatmaktadır. Burada ideal bir örnek olarak John Dewey'nin metinleri esas alınarak Pragmatizmin felsefe tarihi içindeki yeri yeniden belirlenmeye çalışılacaktır.

352

Dewey'nin Pragmatizmi Hegelciliğin özgün bir yorumu olarak kurgulanmıştır. Onun Hegel ile ilgisi Amerikan kültüründe Alman idealizmine verilen önemle ilgilidir. Şöyle ki: Dewey de Hegelci bir idealist olarak akademik hayatına başlamış ve Pragmatist ateist olarak tamamlamıştır. Amerikan Sivil Savaşı ve Birleşik Devletler'in birleşmesi ile Almanya'nın birleşmek için girdiği savaşlar aynı tarihlere, 1860'lara denk düşer ve bu dönemde Amerika'da büyük bir Alman idealizmi, Alman araştırma üniversiteleri ve Hegel hayranlığı vardır. Hegel'i yeni Hegelciler ve İngiliz Hegelcilerin katkılarıyla tanımışlar ve iki ulus arasındaki İkinci Dünya Savaşı'nın ardından da ondan uzaklaşmışlardır¹.

Ayrıca, Alman araştırma üniversiteleri, bilim dünyasına 1810'da Berlin üniversitesinin kuruluşuyla başlayan öncü bir role sahip olmuşlardır. O dönemlerde Amerikan araştırmacılar Almanya'ya okumaya gönderilmekte ve başarıyla dönenler Amerikan üniversitelerinin yeniden yapılanması için rektörlük gibi, önemli görevlere getirilmekteydi. Alman bilimi ve bilim insanları II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Amerikan üniversitelerini beslemiştir. Dewey de bu sürecin içinde önce sıkı bir Hegelci olarak yetişmiş, 20'nci yy.'ın başından itibaren de Hegel felsefesinin içinden

¹ Good, James Allan. (2006). John Dewey's "Permanent Hegelian Deposit" and the Exigencies of War. *Journal of the History of Philosophy*, (Volume 44, Number 2, April), s. 296.

Amerika'ya ve kendine özgü bir felsefe çıkarmak için uğraşmıştır. Öyle ki zaman zaman çalışmalarında inatla Hegel'in adını bile anmadığı dönemler vardır.

Marxist bir metafizikten söz etmek popüler, siyasal Marxizmin penceresinden bakanlar için tahrik edici görülebilir, çünkü Marxizm kendini metafiziği reddetmek üzere kurmuştur. Fakat Marx bir filozoftur ve bilim, siyaset, din ve ahlak üzerine konuşmakla kendine bir metafizik de oluşturmuştur. Zaten Marxizm "materyalist" olduğunu söylediği andan itibaren metafiziğe dibine kadar girmiş olur. Aşağıda Dewey'nin metinlerinden kaynağını göstereceğimiz gibi, Pragmatizm aslında yeni-Hegelci akımlardan biridir ve böylece Marxizm ile ortak bir teorik zemin üzerine oturmaktadır. Dewey Marxist metafiziğin materyalist ontolojisini değil, onun metafiziğinin mantıksal zeminini kullanmakta, tekil-tümel ilişkisini eyleme indirgemektedir. Bu nedenle Dewey'nin Hegelciliğini ileri sürerken onun erken dönem idealist Hegelciliğini ayırmak ve onu tarihselci Hegelci yönünü öne çıkarmak gerekir. Biz de, yukarıdaki içerikleri açıklamak için çalışmamızın alt başlıkları olacak şekilde, onun Kant'a karşı kurduğu tarihselci Hegelciliğini temsil eden temel problematik noktaları aşağıdaki gibi belirledik:

1) Kantçı dualizme karşı tarihselci monizm: Dewey'ye göre Hegel için de felsefenin başlangıç ilkesi özdeşlik, olgu ve kavram özdeşliği ilkesidir. Bu hem bilimsel olarak gerçekçi idealer üretmemizi hem de gerçekçi değerlere geçiş yapma olanağı sağlayacaktır. 2) Eylem metafiziğine dayalı bilim mantığı: insanın varoluşunu Kant gibi, bilmeye değil, beğenilerine, emeğe, eyleme dayandırmak hem bilimsel pratiğin hem de ortaya çıkacak insan ideolojisinin yeniden tanımlanması demektir. 3) Doğal ahlak: Kant'ın ahlak yasasının içeriksizliğine, ulus devlet ve vatandaş kimliğine hitab etmesine karşı gelmekle biyolojik temelli toplumsal içeriğe, kültüre uygun bir ahlak temellendirilmiştir. Şimdi bu üç başlığı sırasıyla görelim.

1. Kantçı dualizme karşı tarihselci monizm

Kant metafiziği, yarattığı Kopernikçi devrim gereği insanın bilmesinin kendi konumunu mutlak olarak kabul ettiği bir noktadan, öznel olarak gerçekleştiğini ve insanın bu fiziksel Dünya gerçekliğinden değil, onun deneyimde ortaya çıkan fenomeninden kaynaklanan bir bilme ve yaşama edimi içinde olduğunu kabul eder. Böylece deneyimlenen şeylerin kendi başına olan hakikatleri ancak akıl yürüterek düşünülebilir ve fakat bilme,

anlama gücümüzün dışında numen alanıdır.² Fenomen-numen veya *mundus sensibilis-mundus intelligibilis* ayrımı Kant'ta aşılmaz bir derinlik taşır. Üstelik aslında bu ayırım insanın arada düşünmesine yarayan, görünen ile olan gerçeklik, tekil ile tümel arasındaki temel ayrımdır ve eylemde, yargı gücünde birleşirler. Yani dualite ontoloji üzerine konuşmanın koşuludur, monist metafizikler de ancak dualizm üzerinden konuşabilirler. Materyalist veya idealist bir monizm savunulacaksa da, ancak Davidson'ın yaptığı gibi dualite üzerinden başlayan bir söylem üzerine kurulabilir.³

Tekil-tümel arasındaki ilişkiyi, bireylerin kişisel deneyim ve seçimlerinden önce teorik olarak bir eylem mantığıyla doldurmak, insanların zaman, yaşam içinde önceden bildikleri ile önlerindeki yeni bilinmeyenler arasında kuracakları tarihsel ilişkiye müdahale etmek, onların eylemlerini bilimsel kesinlik iddiasıyla öngörmek, hatta onlara o yönde davranmaları için yön vermek demektir. Aradaki ilişkiyi Kant gibi empirik özneye bırakmak ise kişiye özgür düşünme, kendi diyalektiğini kurma ve kendi olma olanağı kazandırır. Aradaki ilişkiyi açıklamaya kalkan Hegel ve Hegelci okullar, ister Marx'ın yaptığı gibi diyalektik materyalist bir eylem, emek mantığı veya isterse ona karşı gibi duran idealist veya materyalist bir Pragmatist eylem, iş yapma mantığı ileri sürmekle insanlığa din gibi yeni bir rehber olarak, eyleme dayalı kendi metafiziklerini ileri sürmektedirler.

Genel anlamda metafiziğe karşı olan Marx, materyalist metafizik anlayışını, metafizik gelenek içinde ele alındığı gibi soyut bir tartışma zemininden çıkartmak ve toplumsal sınıflar arasındaki tarihsel diyalektik savaşı tanımlayabilecek yeni bir zemine taşımak istemiştir. Bunun için önce, Hıristiyan skolastisizmine bulanacak kadar geriye gider ve Hegel'in varlık-öz ayrımında özün varlığı, kavramın tekil örnekleri belirlediği düşüncesine karşı gelir. Aksine öz varolanlardan soyutlamayla, kavram tekilerden genellemeyle üretilir ve öz duyularla algılanan gerçek varlıklara yüklenir.⁴ Düşünce maddeyi değil, madde düşünceleri belirler. Fakat artık Marx için düşünce insanın düşünmesinden bağımsız bir varlık kategorisi değildir ve madde de metafizik tartışma konusu olacak soyut bir evren idesine ait

² Kant, I. (2000). *Critique of Pure Reason*. Trans. Guyer, P. & Wood, A. D. (Edt.). New York: Cambridge University Press, s. 361, para. B307.

³ Davidson'ın ünlü, "indirgemeci-olmayan materyalizm" yorumunda, fiziksel boyutların ancak mental formlarda ortaya çıktığı ve bu nedenle düşünsel olan gerçeklik deneyiminin maddeye indirgenemeyeceğinin savunulması yanında, deneyimlenen dualite bire indirgenmeden de deneyimin kaynağının açıkça madde olduğunun kabul edilmesi gerektiği savunulur.

⁴ Marx, K. ve Engels, F. (2003). *Kutsal Aile*. Çev. Somer, K. Ankara: Sol Yayınları, s. 85.

değildir. İnsan düşüncesinin maddeyle ilişkisi ekonomiktir. Toplumdaki maddi altyapı, ekonomik üretim ilişkileri düşünsel üstyapıyı, toplumsal kurumların ideolojisini belirler:

“Maddi yaşamın üretilmesinin tarzı toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşamın genel karakterini belirler. İnsanların varoluşunu belirleyen şey bilinçleri değildir, fakat aksine, insanların toplumsal varoluşu onların bilinçlerini belirler. (...) Ekonomik temeldeki değişimlerle bütün geniş üstyapı aşağı yukarı hızlıca dönüşüme uğrar”.⁵

Yeni-Hegelciler ve Marx gibi, Dewey içinde bilmenin ve varolmanın zemini, insanın varoluşu ve metafiziğin zemini zaman kategorisinde, tarihsel, toplumsal pratik eylem alanıdır. Kant’ın ve Hegel’in idealist yorumlarına karşı gelirken onu gerçekçi yapan kaynak Marx’tır. Dewey’nin “Hegel’in Tin Felsefesi” başlığıyla verdiği dersleri 1897’de yayınlanır. Hegel genel olarak, tarihselci diyalektik mantığını Kant’ın transandantal illüzyonu mantıksal illüzyondan ayırdığı noktada⁶, transandantal illüzyonun tarihsel, için sürekliliği üzerine kurmuştu. Dewey de Hegel’in Kantı eleştirmekle başladığı noktadan, transandantal diyalektik mantığa karşı için diyalektik mantığın tarihsel değişim zemininden ve bu zeminde olguların kendinde şeyler değil, kavramlarla özdeş olduğu, olgusal olanın rasyonel, rasyonel olanın olgusal olduğu özdeşlik ilkesinden yola çıkarak sorgulamasına başlar: “Biz o halde, gerimizde duran Hegel’in düşünüm noktasındayız. Onun ideali, akılla duyumu bir toplamda birleştirecek bir organizmaydı.”⁷ Hegel’in özdeşlik ilkesi, Kant’ta yakıştırıldığı gibi sadece bilme yetilerinin mantıksal rollerinin olanaklarının özdeşliği değil, ahlak alanında insanın yapısal bütünlüğünün, siyaset alanında da kilise ile devletin özdeşliği demektir. Dewey böylece Hegel’de eylemin pragmatik temellerini dayandıracağı teorik zemini bulur ve bu zeminden Kant’a karşı gelerek, karşı-Kantçı bir teorik zenginliğe ulaşır.⁸

⁵ Marx, K. (1904). A Contribution to the Critique of Political Economy. Chicago: Charles H. Kerr&Company. s. 11,12

⁶ Mantıksal yanılısma, çıkarım hatası görüldüğü anda yok olur, gider, fakat “transendental yanılısma, aksine, var olmaya devam eder.” Bkz. Kant, 2000: s. 386, para. A297/B354.

⁷ John Dewey. (2010). *John Dewey’s Philosophy of Spirit, with 1897 Lecture on Hegel*. Edt. Shook, John R., Good, James Allen. New York: FordhamUniversity Press, s. 100.

⁸ Amerikan felsefesinin Hegel felsefesini İngiliz Hegelciler üzerinden tanıdığını düşünürsek, Dewey’nin Hegel’in “gerçeklik” terimi için kullandığı Almanca “Wirklichkeit” terimini “actuality” (olgusalılık) olarak karşılaması doğaldır. Hegel’in “*Das Vernünftige ist wirklich und das Wirkliche ist vernünftig*” ifadesi İngilizceye

Dewey *Mantıksal-Sorgulama Teorisi* adlı kitabında Kant'ı empirik algılama ve kavramsal bilmeyi birbirinden ayırmakla suçlar. "Algılama kör ve kavrama boştur."⁹ Bunun için bu iki edimi birleştirecek "üçüncü bir edim gereklidir, onları bir araya getirmek için: sentetik anlama gücü."¹⁰ Kant'ı eleştirmekle kendilerine yeni bir yer açmak isteyen filozofların en hevesle içine düştükleri hata, Kant'ın bütün felsefesini üzerine kurduğu, "transandantal" kavramı ve transandant-transandantal ayrımıdır¹¹ ve Dewey de Kant'ı hatalı bulduğu noktada bu hataya düşer: Kant'ın transandantal mantıkta kurduğu adımları sanki genel mantıktaki edimler gibi ele almak! Ne var ki Kant'ta transandantal edimlerin dizilimi zamansal bir ardışıklık değildir, henüz deneyimlenmemiş, genel mantık alanına geçmemiştir. Bu nedenle ayrı edimler de değildir, önce biri, sonra, kategorilerin sentezlenmesiyle diğeri deneyimlensin.

Dewey bu noktadan Kant'a dönük eleştirisi üzerine pragmatik mantığın temelini atar. Algı-kavram arasındaki ilişki, yetiler arasındaki mantıksal işbölümü olarak kurulmuştur. Oysa Kant'ta bu bağlantının içi boş ve anlamsızdır. Aralarında neden bir ilişki olsun? Aralarındaki ilişki ontolojiktir aslında, eylemde, "konum" ile, ilgili problemle "bağlamsal", "işlevsel" bir ilişki içinde kurulur.¹² Bilimsel bir dille söylenirse, ara ilişki işlemsel (*operational*), ele alınan "konunun içerdiği olguları organize edip yorumlayan", onlara "uygulanabilecek", "onaylanıp reddedilebilecek" bir "hipotez" ile kurulur.¹³ Dewey böylece algı ve kavram arasında eylemin konumundaki bağlamlara göre, doğal, yaşamsal tavır alan **diyalektik** bir karşılaştırma ilişkisi kurmakla, Darwinci doğal ayıklanma içinde altta kalanın canının çıkmasının, büyük balığın küçük balığı yutmasının hiç bir

"What is rational is actual and what is actual is rational" olarak çevrilmiştir (Bkz. Hegel, 2003: s. 20). Hegel, Kant-karşısı monist konumunu Kant'ta yorumladığı fenomen-kendinde şeyler ayırımına karşı kurarken, kendi gerçeklik anlayışını, Aristoteles'in madde-form bütünlüğünü taşıyan *ἐνέργεια* kavramını Platon'un *idea* kavramında olduğunu düşündüğü *δύναμις* karakterine karşı kurmasına benzetir ve hatta Aristoteles'in idealizmini Platon'ununki ile özdeşleştirir (bkz. Hegel, 1996: s. 168, para 142). Oysa Hegel'in "Wirklichkeit" terimi Aristoteles ontolojisindeki, materyalist esinler içeren *ἐνέργεια* kavramına da, Dewey'nin "actuality" kavramına da tam uymaz. Sadece bu örnekten bile Pragmatizmin kaba bir metafizik üzerine kurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁹ John Dewey. (2008b). *The Latter Works, 1925-1953*. Cilt 12, *Logic, The Theory of Inquiry*. Edt. Jo Ann Boydson. Carbondale: Southern Illinois University Press, s. 114.

¹⁰ Dewey, age. s. 115.

¹¹ "Transandantal" kavramı düşünme yetilerinin *a priori* olanaklarını temsil ederken, transandant kavramı ise anlama gücünün *a priori* ilklerinin empirik sınırlar dışında da kullanılmasına işaret eder (Bkz. Kant, 2000: s. 386, para. A294/B353).

¹² Dewey, age. s. 115.

¹³ Dewey, age. s. 116.

sakıncasının olmadığı, düşünsel bir ahlak yasası engeliyle karşılaşmayan doğal bir ahlak teklif edecektir. Aşağıda, Pragmatizm için bu bağlamlarda, Hegelci özdeşlik ilkesinin bilim alanında ve ahlak alanında iki önemli gönderimi olduğunu göreceğiz.

2) Eylem metafiziğine dayalı bilim mantığı

Dewey, hem genel hem de tekil durumların uçlaşmasını reddederek kendine bütüncülük ile atomculuk arasında bir yol açmaya çalışır. Genel adlar veya tümeller bilginin taşıyıcısıdır fakat deneyimin taşıdığı bağlamın “konum”undan daha fazla, doğruluk, nedensellik gibi kavramlara genelleştirilmemelidirler. “Bağlam ve Düşünce” adlı çalışmasında “konum” (*situation*) kavramı ile “sorgulama”ya ontolojik bir sınır çizmeye çalışmakla, Dewey Russell’in Hegel felsefesinde eleştirdiği “bütünlükçü” (*holistic*) yaklaşıma karşı Pragmatist bir Kant yorumuyla tedbir alır. Tümellik, genellik bağlamsal bir bütünlüktür.

“Bağlam dikkate alındığında görülür ki, her genelleştirme, onun bağlamsal konumu tarafından sınırlandırılan koşullar altında yapılır. (...) Sınırsız tümelleştirme yanılığı, böyle [bütün olarak evren, koşulsuz birlik olarak gerçeklik, gibi] herhangi bir sınırlandırma koşulları olmayan iddialarda bulunur.”¹⁴

Hegel’in, Aristoteles gibi, düşünsel deneyimi canlılığa indirgeyen bir evrimsel Tin düşüncesi ve Darwin’in canlılığın evriminde çevre etkisinin belirleyiciliğini tanımlaması arasında Dewey de sorgulamanın atomik tikel nesnelere indirgenemeyeceğini savunmakla atomcu düşünceye de karşı gelmiş olur: “Gerçek bir deneyimde hiç böyle ayrılmış tekil nesne veya olaylar yoktur: Bir nesne veya olay her zaman çevreleyen bir dünya deneyiminin - bir konumun - özel bir parçası, evresi veya yönüdür.”¹⁵

Dewey’nin, Hegel’in özdeşlik ilkesinden yola çıkarak Kant’a karşı duruşundaki başlangıç zemini, en temelde, Kant’ında başlangıç zemini olan Hume skeptisizmidir. Dewey de bilginin olanağına şüpheyle bakar ve bilgiyi bilme ediminin dışında, eylem için araç konumuyla sınırlar. Hume’un neden-sonuç arasında bilimin temeli olarak kurulan nedensellik ilkesini psikolojik alışkanlık olarak tanımlamasını temelde haklı bulur fakat içeriğini eleştirir.

¹⁴ John Dewey. (2008a). “Context and Thought”, *The Later Works of John Dewey: 1925 – 1953*, Cilt 6, Ed. Jo Ann Boydston. Carbondale: Southern Illinois University Press, s. 8.

¹⁵ Dewey, 2008b: 72.

Hickman'ın da işaret ettiği gibi, Dewey konuyu "sorgulama" başlığı altında değerlendirir; konu genelleme ve tekil tümel arasında kurulan ilişkidir.¹⁶ Dewey nedensellik ilkesini "konum" ile yeniden anlamlandırır. Ardışık olaylar arasında beklenen bir ilişki bir önerme ile ifade edilir. Hume bu önermenin sadece empirik veriyle deneye sokulduğunu sanmakla yanılmıştır. Dewey'ye göre bir önerme bir tekliftir. Deney, bize edilgen olarak gelen bir algı durumu değil, bizim etkin olarak oluşturduğumuz bir konumdur. Deneyin sorgulama konusu olması önermeyi ontolojik nedensellikten mantıksal bir doğrulanma problemine taşır. Sorun genellenmenin doğrulanmasıdır. "Bir genelleme bir eyleme özel bir yoldan hazır olmayı kuran bir alışkanlık durumu gibi, her tür beklentinin içinde bulunur."¹⁷ Yani bilimsel yasalar ne "atomik" tikellerden oluşan doğadan elde edilmiştir ne de doğanın niteliklerini veren genel yasalardır. Deneyle ulaşılan genellemeler tümelleri, varlık niteliklerini değil, belli bir "konum"daki işlem, "eylem tarzlarını" verir.

Dewey, "sorgulama" kavramını Kant ve Hegel'deki *Vernunft* (akıl)-*Verstand* (anlama yetisi) ayırımına dayandırır ve anlama yetisi için sorgulama (inquiry) kavramını, bazen de "düşünüm", "deneyim" kavramlarını kullanır. *How We Think* (Nasıl Düşünürüz) kitabının "The analysis of complete act of thought" (Tam düşünme ediminin çözümlenmesi) bölümünde, ardışık üç adımlı bir sorgulama tanımlar. Sorgulama adımları Hegelci üçlemeye uygun evreler vermektedir. Sorgulama tarzları veya biçimleri (pattern of inquiry) ise Aristoteles'in hipotetiko-deductif metodunun bir kopyası niteliğindedir. Basit bir ifadeyle, bilimsel yöntemin farklı biçimlerinde adım adım bir sorgulama izlenirken, bu sorgulamanın veya düşünümün gerisinde kalmış, belirsiz bir sorgulama, düşünüm öncesi (pre-reflective) evre, belirsiz bir konum (indetermined situation) ve sorgulamadan, düşünümden sonra (post-reflection) belirlenmiş bir yargı, karar (judgment) evreleri vardır. Sorgulamının önünde ve sonunda bilinç veya deneyim seviyelerine göre gelişim gösteren evrimsel bir boyutu ve sorgulamının izlenen yöntem tarzları boyutu vardır. Hegelci evrimsel ardışıklığı şu evrelerle anlatır:

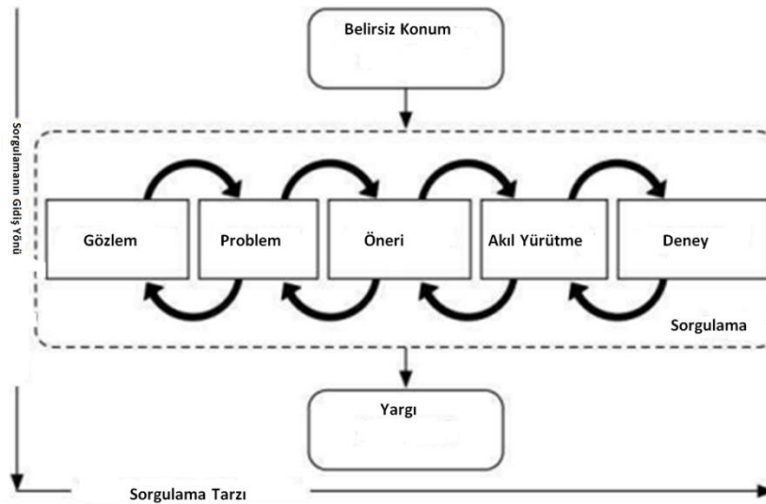
Ardışıklık: İlk adım belirsiz bir durumdur, şaşkınlık (perplexity) veya düşünüm öncesi bir durum vardır. Günlük sıradan işlerdeki düşünme biçimidir, ne veri elde edilir ne de onlarla ne yapılabileceği düşünülür, basit deneyim ürünüdür. Sorgulama sonrası olan üçüncü düşünüm evresi akıl

¹⁶ Hickman, A. Larry. (1992). *John Dewey's Pragmatic Technology*. Bloomington: Indiana University Press, s. 130.

¹⁷ Dewey, age. s. 251.

yürütmenin sonuçlandırıldığı, net bir karara varıldığı yargı evresidir. Önceden bilimsel eğitim almış kişilerin dışında hiç kimsenin ne problemi ne de sonucu göremeyeceği bir durum içerir. İkinci evre ise sorgulama, düşünüm, anlama, karşılaştırma, akıl yürütme evresidir ve günlük deneyimin sınırlı koşullarından çıkan doğal bir dönüşüm içerir. Fakat doğrudan kişinin yapacağı işe uyarlanmak yerine, dolaylı olarak önce bir şekilde teorik ve tarafsız ilgilerinin dolayımıyla diyalektik bir ilişkinin içinden geçerek pragmatik bağlama uyarlanır.¹⁸

Tarz: Sorgulamada birbirinden farklı tarzlarda beş mantıksal adım vardır. İlk ikisinde bir şaşkınlık vardır. Birincisi bir zorlanma duygusu içinde, belirlenmemiş bir “gözleme” biçimidir. İkinci adımda ancak olgunun konumu ve “problem”in doğasına bir tanımlama verilebilir. Üçüncü evre probleme olası bir çözüm “önerme”dir. Dördüncü adımda “akıl yürütme” ile çıkarımlar yapılarak belli bir gelişme sağlanır. “Eski yazarların (Hegel) dediği gibi” nosyona ilişkin diyalektik bir süreçtir ve kurgusal hipotezler üzerinden akıl yürütülür. Beşinci adım ise “deney”dir, daha fazla gözlem ve deney yaparak kurgusal hipotezin amaçlar ile sonuçlar arasında imgelenecek kabul veya red edilmesini sağlayacak deneysel kanıtlamaya ulaşılır. Deney önceki inanma veya inanmama halini sonuçlandırır.¹⁹ Brown, Dewey’nin sorgulamasının ardışıklık ve tarzları arasındaki iki boyutlu ilişkilerini açık ve anlaşılabilir bir şemaya oturtmuştur:

¹⁸ Dewey, John. (1910). *How We Think*. Bostun: D.C. Heath&Co Pub. s. 71

¹⁹ Dewey, age. s. 72.

Şekil 1. Dewey'nin iki boyutlu sorgulama teorisi (Brown, 2012: 280)

Bilimsel bilginin ne deneyden ne de teoriden üretilmediği, pragmatik beklentiler doğrultusunda üretildiği, düşünceler ile gerçekler arasında Aristotelesçi bir uygunluk anlayışında temellenen bir doğruluk ilkesinin olmadığı düşünceleri Dewey'nin de hedeflediği gibi yeni bir bilim anlayışını temellendirmektedir. Fakat, pragmatik ilkeye dayandırılan bu yeni bilim anlayışı artık bilim değildir. Dewey bilimi temellendirmek isterken bilimi olanaksız kılan bir noktaya ulaşmıştır. Yukarıda sergilenen pragmatik ilke bilimi değil teknolojiyi tanımlayan ilkedir. Bu nedenle günümüz bilimi teknolojiyle karıştırılmakta, teknoloji bilim sanılmaktadır. Bilim, tarihi boyunca teknolojiden “teori için teori” ilkesiyle ayrılmıştır. “Pragmatik beklenti için teori” şeklinde bir ilke araçsal aklın, araçsallaştırıcı bağlamın, teknolojinin ilkesini tanımlar. Artık bilim pazara dönük ARGE laboratuvarlarında, sanayiye eklenmiştir, bilim insanları da, bilim tekelleri tarafından insan kaynakları pazarında insanlık dışı bir rekabette güç için alet üretme olanaklarını bulmaya yönelik kızıştirılmakta, örneğin Türkiye’de Aselsan’da olduğu gibi, aksi hallerde öldürülmektedirler bile. Amerikan üniversitelerinin egemenlik alanında, günümüzde, bu bağlamda bilim anlayışı bitmiştir.

360

3) Doğal ahlak

Dewey Hegel’i sadece teori üreten değil, gerçek hayatında da, olgunlaştıkça düşüncelerini eyleme sokan bir filozof olarak tanımlar. Rasyonel olanla olgusal olanın özdeşliği ilkesi aynı zamanda pratik eylem ilkesi, özgürlük ilkesidir. İçinde olunan gerçek konumun bağlamına uygun düşünmek, eylemimizin ahlakını da rasyonalize edecektir. Akıl bu anlama gelir, gerçeğimizi akla uydurma aleti. Pratik eylem alanının toplumsal alanda genelleştirilmesiyle de özdeşlik ilkesi insanın ruhsal ve bedensel bütünlüğünün sağlanmasını, yabancılaşmaktan kurtulmasını, insanın özgürlüğüne kapı açmasını hedefleyecek şekilde kilise ile devletin de özdeşliği anlamına gelir. Ahlakın, dinin, siyasetin hedefi aynıdır: insanın yapısal bütünlüğü ve özgürlüğü.²⁰

Dewey tekil ile tümel arasındaki ilişkinin felsefenin can damarı olduğunu görmüş ve Hegelci bütünlükçülük (holism) ile analitik felsefenin tikelci (particularistic) yaklaşımlarını reddettiği gibi, ilişkiyi gene tümele, a priori kategorilere, insan bilgisine ve kavrama indirgeyen Kantçı yaklaşımı

²⁰ Dewey, age. s. 97.

da reddetmiş, kendine bilimde yükselen değişimlere uygun bilimsel, doğal bir felsefe zemini aramış, tekil-tümel arasındaki ilişkiyi doğal yaşama uyum olarak, pragmatik bir ilke ile tanımlamıştır. Oysaki bu bağlantı insanın doğal, hayvani bağlantısı, yani bilmeyi istemesinin bilgi ile bağlantısız başlangıç nedenini verecek ve insanı hayvansı ilişkiler içinde tanımlayacaktır. Amerikan siyasetinin, her ne kadar demokratik temellerinden söz edilse de, pratikte **kolayca totaliteryanizme açık bir yanının olması**, felsefi düzlemde, Pragmatizmin tekil tümel ilişkisini doğalcılığa dayandırmasıyla koşutluk içinde düşünülebilir. Amerikan toplumunun çok önemli bir kısmı geleneksel cemaat kültürü içinde, dış dünyaya kapalı bir toplumda yaşamaktadır. Bunun dışında rekabetçi pazar kültürünün egemen olduğu, kazanan ve kaybedenlerden oluşan gerilimli ekonomik topluluklar Amerikan Pragmatizminin daha tipik insan modelini örneklendirirler. Bu bağlamda Pragmatist felsefenin çok özel ve farklı bir kültürle sonuçlanması, eyleme dönük, rekabetçi, ilişkinin anlamını sadece “belli tip ve modellerde meşrulaşmış” türden eylemler içinde bulan, sınıflandırılmış, beklenen eylemler dışında beklenmedik, işlevsiz duygusal bağların ayağa dolanmasına izin vermeyen, sonunda da toplum olamayan bir “yığın kültürü” içinde, kendi psikolojisini sorgulatmayan, “yabancılaşmış” yalnız bireylerden oluşan yeni bir insan türünü oluşturmasını Pragmatist insan felsefesinin yüzyıllık bir sınanmasının sonucu olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Kuçuradi'nin de vurguladığı gibi, bir yandan dinci, diğer yandan pozitivist karakterler taşıyan Amerikan Pragmatizmi sonunda insan olma olanaklarını dengesizce değerlendiren bir ahlak geliştirmiştir.²¹

Mantıksal zemine geri dönüp bakarsak, tekil tümel arasındaki ilişkinin ontolojik gerçekliğe içkin, genel bir mantığının olmadığını görürüz. Platon, Hegel gibi idealistler ve onlara karşı gelirken Marx gibi materyalistler bir teori veya eylem mantığı ileri sürmüşlerdir. Dewey de Hegel ve Marx gibi, bir eylem mantığı ileri sürmektedir. Onun eğitim felsefesi devletçi bir ağırlığa ve eğitim sonunda hedeflediği insan tipi de sosyalist bir modele yakındır ve sosyalist olmakla suçlanmıştır da. Dewey de “nasıl adlandırıldığının bir önemi yok” şeklinde, felsefesinin Marxizme uygunluğunu reddetmeyen bir cevap vermiştir. İdealist veya materyalist, tekil tümel arasındaki diyalektik ilişkiyi bir din gibi tanımlayan, önceden öngören, haber veren, tavsiye ve teşvik eden bir tarih felsefesi Popper'in işaret ettiği tarihselcilik paradoksuna saplanmaya mahkumdur. Ne gariptir ki, kendini çok ayrı bir felsefe gibi sunan Pragmatizm de Hegelciliğin bir

²¹ Kuçuradi, İoanna. (1999). *Nietzsche ve İnsan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, s. 149.

türünden farksız, hatta Marxist bakış açısını bile bir ölçüde içeren bir felsefedir. Dewey'nin a priorileri 'tekil tümel ilişkisini tümellere indirgemek' gibi değerlendirmesi, Kant'ın uyardığı transandant-transendental ayrımını takdir edememesine dayanır. Aradaki ilişkinin transandantal bir mantıkta kurulması gerçekte, genel mantık düzleminde cins-tür ilişkilerini etkilemez. Yani transandantal mantıksal düzlemde bir yargı, bilgi yoktur, onlardan önce onların gerçekleşme olanaklarını barındırır. Kant sadece transendental özneyi kurar, öznenin düşünmek, özne olmak için hazırda tutması gerekli olan düşünsel donanımı sergiler ve öznenin eylemini, düşünmesini empirik öznenin kendisinin gerçeklikte kuracağı eleştirel veya değil, fakat diyalektik değerlendirmelere bırakır. Tekille tümel, olgusal olanla rasyonel olan, devletle dinin arasındaki ilişkinin deneyimleneceği Ara'nın, bir diyalektik aralığın boş bırakılması, bireysel yaşamlarda, gerçek, empirik öznenin içkin deneyimi öncesi onlara akıl vermeye kalkmaması insan özgürlüğü ve demokrasi için zorunludur.

Önce II Dünya Savaşı'da Almanya-Sovyetler Birliği arasındaki "faşist"- "komünist" savaşı, sonra benzer bağlamda Amerika-Sovyetler arasındaki demokrasi-diktatörlük savaşları teorik olarak insanın herşey olabileceği, herşey yapabileceği geniş bir varoluş zeminini meşrulaştırmıştır. Marxizm ve pragmatizm bilgiyi, doğruluğu ve genellemeyi eylemde temellendirmekle ortaklaşırlar. Marxizm kendinin metafizik ve epistemolojik açılardan hesabını verseydi herhalde Pragmatizme yakın şeyler söyleyecekti. Bu teorik ortaklaşmanın tarihsel sağlamasını tarihte ortak totaliter rejimler sergilemeleri ile de göstermişlerdir. Çünkü ikisinin de, Hegelci zaman ve tarihselcilik anlayışından kaynaklanan totaliteryanizme açık bir kapısı vardır. **Tekil-tümel arasındaki genelleme ilişkisini, genellemenin içerdiği gerilimin kendisini bir sorgulama dinamiği ve eleştirel düşünüm için bilgi zemini olarak almak yerine**, ilişkiyi eyleme, sonuca, yarara, eylemden beklenen tarihsel öngörülere dayandırmaları, olgunun kendisi hakkında bilginin değerini düşürmekte ve olgu ile değer arasındaki bağı gevşettiği için insanın değerinden kaynaklanan problemler için üretilecek cevabı kaypak bir zemine taşımakta, doğruluğu, amaca ulaşmak için her aracı "rasyonel" gösterecek, meşrulaştıracak ideolojik teorilerin konumsal eğilimlerine bırakmaktadır. Tekil-tümel ilişkisini, bu ilişkinin kurulacağı, kullanılacağı eyleme göre yeniden ayarlamak yararcılıktan öte, fırsatçı bir ikiyüzlülüğe olanak sağlamaktadır.

Tarih boyunca insanın ve uygarlığın “bilen insan” (*homo sapiens*) tanımı üzerine kurulmasına karşın, Bergson’un öncülüğünde²² Schiller ve Dewey gibi filozoflar insan olmanın yeni zeminini “yapan insan” (*homo faber*) tanımında buldular.²³ Dewey *homo faber*’i daha çok psikolojist, evrimci bir doğalcılık temelinde ele almıştır. *Homo faber*’in dünyayla ilişkisi yaşamı sürdürmeye yönelik, yararcı bir araçsallaştırma ilişkisi olacaktır, doğruluk gibi metafizik veya nedenselliğin yararından bağımsız bir ilişki değil. Anlam oluşturmaya yönelik olarak tekil-tümel arasındaki genelleme ilişkisi de –Dewey’nin “konum” kavramını temellendirdiği gibi- “bir eylemin içindeki beklentiyi” amaç edinen bir araçsallaştırma ilişkisi olacaktır. Genelleme insanın doğadaki ayırıcı yetisi, silahı, aletidir.

Hanna Arendt totaliter rejimlerin mantığını da bu problemde görür. Aslında nesnel bir doğruluğu olmayan ve olması istenen bir durum yerine bir hipotez ortaya atılır ve eylemin sonunda bu durum gerçekleştirilerek duruma nesnel bir doğruluk kazandırılmış olur. *İnsanlık Durumu* adlı kitabında *homo faber*’in araç-amaç ilişkisini açıkça görebiliriz. *Homo faber* yarara dönük, araçsallık hali, amacın araçları meşru, haklı kılma durumudur. Amaç araçları sunanı örgütler, işin amacı olan ürün için yarara uygunluk esastır. Fakat ürün de nihai amaç değil, amaçlar zinciri içinde bir araçtır. Amaca ulaştıktan sonra o “nesnel arasında [sıradan] bir nesne haline gelmiş, yani *homo faber*’in aralarından amaçlarını sürmek için araç olarak özgürce seçtiği, verili olanın devasa donanımına sahip olur.”²⁴ *Homo faber* bir değer veya nihai amaç olarak doğruluğu ve anlamı anlamaktan da “acizdir”. “(...) *homo faber*’in eriminin ötesinde bulunan bu dünyanın anlamlılığı da, onun için paradoksal bir “kendinde amaç” haline gelir.”²⁵ *Homo faber*’in yararcılığı araçsallaştırılmaz, nihai, kendinde bir amaç olarak insanı insan-merkezci bir dünyada anlamlandırırsa bile, bu sefer de insan için herşeyi, doğayı araçsallaştırır, “doğa neredeyse salt “değersiz bir malzeme” gibi muamele görmekle kalmaz ama “değerli” şeylerin kendileri de kendi aslı “değer”lerini yitirerek salt araçlar haline gelir.”²⁶

İnsani, evrensel, kutsal değerlerden söz edenlerin bizzat bu yüce değerleri de amaçları için bir araç olarak kullanmaları diktatörlükle

²² Bergson, H. (1986). *Yaratıcı Tekâmül*, Çev. Tunç, Ş. İstanbul: M.E.G.S.B. Yayınları, s. 135.

²³ Hickman, A, L. (2007). *Pragmatism as Post-postmodernism*, New York: Fordham University Press. s. 232.

²⁴ Arendt, H. (1994). *İnsanlık Durumu*. Çev. Şener, B.S. İstanbul: İletişim Yayıncılık, s. 229.

²⁵ Arendt, age. s. 229.

²⁶ Arendt, age. s. 230.

Dewey'in Pragmatizmi
(Hegelci ve Marxist Metafiziklerle Rol Paylaşımı İçinde)

yönetilen, anti-demokratik, baskıcı rejimlerin tipik özellikleridir. Hegelci felsefeden yola çıkarak geliştirilen bütün bu tarihselci eylem, emek felsefeleri sonunda bir irrasyonalizme, yani ister doğrudan devletin yüksek çıkarları, isterse göksel bir din devletinin yüksek idealleri olsun, içlerinde totaliteryanizme, zulme yol açan bir olanağı barındırmaktadırlar. Bu sadece mantıksal bir olanak değil, aynı zamanda doldurulmaya hazır, gerçek bir olanaktır da. Bilgiye dayalı, rasyonel ilkeler düzleminde ve böylece de tartışılabilir kararlar alma olanağının aksine, yakın tarih insanlığın nasıl da çılgın siyasal hamleler içerdiğini ve nasıl şizofrenik toplumlar ürettiğini açıkça göstermektedir. Amerikan Pragmatizmi, Sovyet devrimciliği²⁷ tarihselcilikte barınan bu totaliteryan olanağın gerçekleşmiş örnekleridir. Elbette felsefeler doğrudan bu siyasal süreçlerin nedeni değildir. Hatta aksine, bu felsefeler siyasal süreçlerin sonucudurlar, kötüye kullanılmışlardır ve kullanılacaklardır.

Sonuç

364

Dewey'nin metinlerindeki Pragmatist felsefenin içsel problemlenatiğinin, teorik kuruluşundan yola çıkarak, makale boyunca, üç temel başlık altında Pragmatist felsefenin dışsal temel öncülleriyle çelişik olduğunu sergilemeyi denedik: 1. Pragmatizm "Yeni Dünya"ya tarihin yükünden arınmış, yepyeni, özgün bir felsefe zemini sunmamaktadır, sadece Yeni-Hegelci akımların özgün bir yorumudur ve iddia ettiği gibi, Marxizm karşıtı olmanın aksine tarihselci, diyalektik materyalist Marxist bir metafiziğe öykünmüştür. Kantçı düalizme karşı Pragmatizmin üzerine oturduğu temel Hegel'in özdeşlik ilkesidir. Bu aslında ezoterik, pratik bir geleneğin temel ilkesidir ve ne yazık ki, Hegel ve ardılları tarafından teorik role sokulmuştur. Bunun sonucu ortaya çıkan tarihselci eylem metafiziği

²⁷ Hatta bu ideolojik hareketlerin artçı hareketleri olan ve yakından tanıdığımız, İran'da Şia devriminin teorisyeni Ali Şeriatî ve Mısır'da sünni-Arap İhvan-ı Müslimin hareketinin teorisyeni Seyyid Kutub'un anti-emperyalist "şeriat devrimciliği" veya Türkiye'deki İhvan-ı Müslimin örgütüne gönülden bağlı siyasal kadrolarının, şeriatçı bir devrime geçiş evresi olarak halkın sosyolojik, geleneksel olanaklarını kışkırtarak siyasallaştırma sürecinde Amerika ile ortaklaştıkları ılımlı, neo-liberalist, Pragmatist, postmodern, kapitalist İslamcılık da aynı soruna dâhildir. İster devrimci İslamcı, ister kapitalist İslamcı olsun, İslamcılar Avrupa tarihine özgü modern ve post-modern yabancılaşma sorunlarıyla birlikte bu yeni ve yabancı totaliteryan olanakları da bünyelerine aşılabilir, toplumsal metabolizmayı ve düşünme geleneklerini de geri dönüşü olmaz şekilde bozmuş ve anlamsızlaştırmış oldular. Yabancılaşma sorunu Avrupa tarihinin doğal bir sonucu iken, ulaştığı her yerde olduğu gibi, Orta Doğulu denen kültürde de bağışıklık geliştirilmemiş, yabancı bir virüs gibi büyük bir tahribata yol açmıştır.

başkalarına, empirik özneye şöyle veya böyle düşünmesini kişi karar vermeden önce tembihlemekte olduğu için özerklik ilkesini sakatlamakta, bir ahlak yasasını da eylemin önündeki gereksiz bir engel olarak gördüğü için totaliteryanizme değerlendirilebilir bir olanak vermektedir. 2. Pragmatizme göre, düşünceler ve gerçekler arasında Kant'taki gibi bir uçurum değil, gerçek bir konumda pragmatik, işlevsel bir özdeşlik ilişkisi vardır ve özdeşleşme durumunu görüp onu eyleme indirgeyen güç pragmatik ilkedir. "Doğruluk" diye bir şey yoktur, düşünce ile gerçeklik arasındaki özdeşlik eylemde, deneyin kurulma amacına uygunluktadır, eylemden önce nedensellik, doğruluk ilkeleri gibi hiçbir teorik ilke yoktur. Bilimsel yasalar ne doğaya aittir ne de teoriye, sadece deneycinin eylem tarzına ve beklentisine aittir. Ne var ki, Pragmatizmin teorik doğruluğu reddederek bilimsel teoriyi temellendirme girişimi bilimin, onu teknolojiden ayıran temel üretici ilkesini: "teori için teori" ilkesini ortadan kaldırmakta, bilim anlayışını sonlandırıp yerine pazar için, "kâr için teori" anlayışıyla teknolojiyi temellendirmektedir. Böylece Pragmatizm yeni bir bilim temellendirmesi yaparken bilimi olanaksızlaştırmıştır. Bilim denen etkinlik siyasaldır, ekonomiktir, iktidarla ilişkilidir ve bilim insanı ve bilim etkinliği bu doğrultuda kızıştırılarak yeni bir pazar oluşturulur. 3. Teorinin ve bilimin bu şekilde yerleştirilmesi insan tanımını da değiştirmekte, bilen insan araç yapan insana, *homo fabere* dönüşmektedir. Araç amaç ilişkisi zincirinde ulaşılan her amaç sıradan araca dönüşür, insan amaca ulaştıracak her aracı meşrulaştırır, insan için bu Dünya bir araçlar zinciri olarak ayağının altına serilmiş olur. Gerçeklik ile düşüncenin arasındaki ilişkinin düşüncenin pragmatik ilgileri doğrultusunda kurulması, bilim ile siyaset ilişkisinin siyasetin, devlet ile din ilişkisinin dinin ilgileri doğrultusunda kurulması demektir. Tarihselciliğin bu ara ilişkilere bir mantıksal ilke vermesi, Pragmatizmin de kaldırmayı hedeflediği, eylemin önündeki düşünsel engelin bizzat kendisi olmakta, toplumsal erk tarafından kötüye kullanılarak da totaliter bir araca dönüşebilmektedir. Üstelik bu şekilde Pragmatizm, ahlak yasası tanımayan, büyük balığın küçük balığı yutacağı Darwinci bir doğallık ahlakı ileri sürmekle, teşvik ve tavsiye etmekle her tür eyleme ahlaki meşruluk zemini kazandırmış olur.

KAYNAKLAR

- Arendt, Hannah. (1994). *İnsanlık Durumu*. Çev. Şener, B.S. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Bergson, Henri. (1986). *Yaratıcı Tekâmül*, Çev. Tunç, Ş. İstanbul: M.E.G.S.B. Yayınları.
- Dewey, John. (1910). *How We Think*. Buston: D.C. Heath& Co Publishers.
- (2008a). "Context and Thought", *The Later Works of John Dewey: 1925 – 1953*, Cilt 6, Ed. Jo Ann Boydston. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- (2008b). *The Latter Works, 1925-1953. Cilt 12, Logic, The Theory of Inquiry*. Edt. Jo Ann Boydson. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- (2010). *John Dewey's Philosophy of Spirit, with 1897 Lecture on Hegel*. Edt. Shook, John R., Good, James Allen. New York: FordhamUniversity Press.
- 366
- Good, James Allan. (2006). John Dewey's "Permanent Hegelian Deposit" and the Exigencies of War. *Journal of the History of Philosophy*, (Volume 44, Number 2, April), s. 293-313. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Hegel, G.W. Friedrich. (1996). *Wissenschaft der Logik/ Mantık Bilimi*. Çev. Yardımlı, A. 2. Basım. İstanbul: İdea Yayınevi.
- (2003). *The Elements of Law*. Edt. Wood, A. W., Trans. Nisbet, H.B. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hickman, A. Larry. (1992). *John Dewey's Pragmatic Technology*. Bloomington: Indiana University Press.
- (2007). *Pragmatism as Post-postmodernism*, New York: Fordham University Press.
- Kant, Immanuel. (2000). *Critique of Pure Reason*. Trans. Guyer, P., & Wood, A. D. (Ed.). New York: Cambridge University Press.
- Kuçuradi, İoanna. (1999). *Nietzsche ve İnsan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

Marx, Karl. (1904). *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Chicago: Charles H. Kerr&Company.

Marx, Karl. ve Engels, Frederich. (2003). Kutsal Aile. Çev. Somer, K. Ankara: Sol Yayınları.

Matthew J. Brown. (2012). John Dewey's Logic of Science. *The Journal of the International Society for the History of Philosophy of Science*, (Vol. 2, No. 2), 258-306. Chicago: The University of Chicago Press.

Dewey'in Pragmatizmi
(Hegelci ve Marxist Metafiziklerle Rol Paylaşımı İçinde)